

ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΑΝΑΛΑΜΒΑΝΟΝΤΟΣ ΠΡΟΕΔΡΟΥ

κ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ-ΝΟΥΑΡΟΥ

ΣΚΕΥΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΟΡΘΟ ΛΟΓΟ ΚΑΙ ΤΟΝ ΑΝΟΡΘΟΛΟΓΙΣΜΟ
ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΖΩΗ

Τὴ στιγμή αὐτὴ τῆς ἐπίσημης ἀναλήψεως τῶν καθηκόντων μου ὡς Προέδρου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, θεωρῶ πρῶτιστα ὑποχρέωσή μου νὰ ἐκφράσω τὶς θερμῆς μου εὐχαριστίες στοὺς συναδέλφους, πὸ μὲ τὴν τιμητικὴ τους ψῆφο μοῦ ἐμπιστεύθηκαν τὸ ὑψηλὸ αὐτὸ ἀξίωμα καὶ νὰ τοὺς διαβεβαιώσω ὅτι θὰ διαθέσω ὅλες μου τὶς δυνάμεις γιὰ νὰ ἀνταποκριθῶ στὰ καθήκοντά μου. Ἐπίσης ἐπιθυμῶ νὰ εὐχαριστήσω θερμὰ ἐκ μέρους ὄλων τῶν συναδέλφων καὶ ἐμοῦ τὸν ἀπερχόμενο Πρόεδρο καὶ ἐξαίρετο πνευματικὸ ἄνθρωπο κ. Μενέλαο Παλλάντιο γιὰ τὶς μεγάλες ὑπηρεσίες πὸ προσέφερε στὴν Ἀκαδημία κατὰ τὴ διάρκεια τῆς προεδρίας του. Τέλος ἐκφράζω τὴν ιδιαίτερη χαρὰ μου γιὰ τὴν ἀνάληψη τῆς ἀντιπροεδρίας τῆς Ἀκαδημίας ἀπὸ τὸ διαπρεπὲ συνάδελφο κ. Λουκᾶ Μούσουλο, ὁ ὁποῖος ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μεγάλη του ἐπιστημονικὴ ἀξία διακρίνεται γιὰ τὴν εὐσυνειδησία καὶ τὴν ἀφοσίωσή του στὸ καθῆκον. Ἡ ἀποστολὴ τῆς Ἀκαδημίας καὶ τὰ ἐπιτεύγματά της κατὰ τὴ διάρκεια τῶν 58 ἐτῶν τῆς ζωῆς της εἶναι πολὺ γνωστὰ καὶ θὰ ἦταν περιττὸ νὰ ἐξαρθοῦν τὴ στιγμή αὐτή. Ἀλλὰ καὶ τὰ προβλήματα τῆς λειτουργίας τῆς Ἀκαδημίας καὶ τῶν ἐρευνητικῶν της Κέντρων ἔχουν ἐπανελημμένα ἀναπτυχθεῖ στὶς ἐτήσιες ἐκθέσεις τοῦ Γενικοῦ Γραμματέα τῆς Ἀκαδημίας καὶ τῶν προκατόχων μου στὸ προεδρικὸ ἀξίωμα.

Δὲν νομίζω λοιπὸν ἀναγκαῖο νὰ ἀπαριθμήσω τὰ προβλήματα αὐτὰ καὶ θὰ περιορισθῶ νὰ ἀναφέρω ὅτι τὰ κυριότερα ἐμπόδια πὸ ἀντιμετωπίζει ἡ Ἀκαδημία στὴν ἐπιδίωξη τῶν σκοπῶν της ὀφείλονται : π ρ ῶ τ ο ν στὸν περιορισμένον ἀριθμὸ τοῦ ὑπηρετοῦντος ἐπιστημονικοῦ καὶ διοικητικοῦ προσωπικοῦ· δ ε ὑ τ ε ρ ο ν στὴν ἔλλειψη ἐπαρκῶν πιστώσεων καὶ στὸ βραδὺ ρυθμὸ τῆς χορηγήσεως τῶν παρεχομένων πιστώσεων, καὶ τ ρ ί τ ο ν στὴν ἀνεπάρκεια τῶν ἀναγκαίων χώρων γιὰ τὴν καλὴ ἐγκατάσταση τῶν ἐπιστημονικῶν Κέντρων, καὶ ἰδιαίτερα τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἀκαδημίας, ἡ ὁποία ἐξακολουθεῖ νὰ στεγάζεται στὸ ὑπόγειο τοῦ Κτιρίου καὶ παραμένει ἀπρόσιτη στὸ εὐρὸ κοινό.

Ἡ ἄρση τῶν ἐμποδίων αὐτῶν, καὶ ἰδιαίτερα ἡ συμπλήρωση τῶν κενῶν τοῦ ἐπιστημονικοῦ προσωπικοῦ τῶν ἐρευνητικῶν Κέντρων τῆς Ἀκαδημίας πρέπει νὰ πραγματοποιηθεῖ τὸ ταχύτερο, γιὰ τὴν ἀντίθετη περίπτωσι πολλὰ ἀπὸ τὰ ἐρευνητικὰ αὐτὰ Κέντρα θὰ ὑπολειποῦν καὶ δὲν θὰ εἶναι σὲ θέση νὰ ἐκπληρώσουν τὴν ἀποστολὴ τους. Παράλληλα ἐπιβάλλεται νὰ ληφθοῦν μέτρα γιὰ τὴν ἀπλούστευση καὶ τὴ

γοργότερη διεκπεραίωση τῶν γραφειοκρατικῶν διατυπώσεων, καθὼς καὶ γιὰ τὴ βελτίωση τῆς ὑπηρεσιακῆς καταστάσεως τοῦ ἐπιστημονικοῦ καὶ τοῦ διοικητικοῦ προσωπικοῦ τῆς Ἀκαδημίας, πράγμα πού θὰ ἔχει μιὰ γενικότερη ἐδεργερτική ἐπίδραση στό ὅλο ἔργο της.

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, τὸ ἀνώτατο αὐτὸ πνευματικὸ ἴδρυμα τῆς χώρας, μὲ μεγάλη πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ ἀκτινοβολία καὶ διεθνή προβολή, ἐμπνέεται ἀπὸ τὶς ὑγιεῖς παραδόσεις τοῦ ἔθνους καὶ τοῦ λαοῦ μας, τὶς ὁποῖες σέβεται καὶ θεραπεύει, ταυτοχρόνως ὁμως παρακολουθεῖ μὲ ζωηρὸ ἐνδιαφέρον τὶς νεότερες κοινωνικὲς καὶ πνευματικὲς ἐξελίξεις, ἐνισχύει μὲ ὅσα μέσα διαθέτει τὴν ἔρευνα καὶ τὴν πρόοδο στὰ πεδία τῶν ἐπιστημῶν, τῶν γραμμάτων καὶ τῶν καλῶν τεχνῶν, ἐπίσης δὲ καλλιιεργεῖ τὴ συνεργασία καὶ τὶς πνευματικὲς σχέσεις μὲ πολλὰς Ἀκαδημίες καὶ ἀνώτατα πνευματικὰ ἴδρύματα ξένων κρατῶν. Γιὰ τὴ συνέχιση καὶ τὴν ἐνίσχυση τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ ἔργου, ἡ Ἀκαδημία ἀξίζει νὰ τύχει τῆς ἀμέριστης βοήθειας καὶ συναντιλήψεως τῆς Πολιτείας. Εἶμαι βέβαιος ὅτι, ὅπως καὶ στὸ παρελθόν, ἔτσι καὶ στὴ φετινὴ χρονιά, ὅλοι οἱ συνάδελφοι ἀκαδημαϊκοί, καθὼς καὶ ὅλα τὰ μέλη τοῦ ἐπιστημονικοῦ καὶ διοικητικοῦ προσωπικοῦ τοῦ Ἰδρυματός μας, θὰ ἐξακολουθήσουν νὰ προσφέρουν μὲ ἀμείωτο ζήλο τὴν πολύτιμη συμβολή τους στὰ ἔργα τῆς Ἀκαδημίας, συμβολὴ πού ἀποτελεῖ ἐπίσης προϋπόθεση γιὰ τὴν εὐόδωση καὶ τῶν δικῶν μου προσπάθειῶν ὡς προέδρου.

Ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ προσθέσω ὅτι οἱ κοινὲς προσπάθειές μας θὰ ἔχουν ὡς στόχο τὴν καλύτερη ὀργάνωση καὶ ἀπόδοση τῶν ἐσωτερικῶν ὑπηρεσιῶν τῆς Ἀκαδημίας, τὴν εὐρύτερη διάδοση τοῦ πνευματικοῦ της ἔργου καὶ γενικότερα τὴν ἐπιτυχεστερὴ ἐκπλήρωση τῶν ἐθνικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν σκοπῶν τοῦ Ἰδρυματός μας.

I

Μετὰ τὴν πολὺ σύντομη αὐτὴ ἀναφορὰ στὰ προβλήματα τῆς λειτουργίας τῆς Ἀκαδημίας, θὰ ἀφιερῶσω τὴ σημερινὴ ὁμιλία μου σ' ἓνα θέμα γενικότερου ἐνδιαφέροντος καὶ θὰ ἐκθέσω, ὅπως ἔχει ἤδη ἀναγγελεθῆ, μερικὲς σκέψεις μου γιὰ τὴν ἐπίδραση τοῦ ὀρθοῦ λόγου καὶ τοῦ ἀνορθολογισμοῦ στὴν ἱστορία καὶ στὴ σύγχρονη ζωὴ.

Τὸ θέμα αὐτὸ ἀφορᾶ σ' ἓνα πολὺ μεγάλο καὶ πολὺ συζητούμενο πρόβλημα καὶ ἐμφανίζει πολλὰς πλευρὰς πού δὲν θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ ἐξεταστοῦν στὰ πλαίσια μιᾶς ὁμιλίας. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ δὲν θὰ εἰσέλθω σὲ λεπτομέρειες καὶ δὲν θὰ ἀσχοληθῶ μὲ τὶς πολυάριθμες ἐπικρίσεις καὶ μὲ τὰ μεγάλα ἢ μικρὰ παράπονα πού διατυπώνονται γιὰ τὸ σύγχρονο τεχνολογικὸ πολιτισμὸ καὶ γιὰ τὶς σφαιερὲς ἢ ἄδικες ρυθμίσεις τῆς κοινωνικῆς ὀργανώσεως, ἀλλὰ θὰ θίξω σὲ πολὺ ἄδρες γραμμὲς ἓνα γενικότερο φιλο-

σοφικὸ καὶ κοινωνιολογικὸ πρόβλημα, τὸ ἂν δηλαδή ἡ ἀνθρωπότητα κατὰ τὴν πορεία τῆς ἱστορίας τῆς ἀκολουθεῖ πάντα τὶς προσταγὰς τοῦ ὀρθοῦ λόγου καὶ τῆς ψυχρῆς λογικῆς ἢ ἂν ἀντιθέτως ἐξακολουθεῖ νὰ κυριαρχεῖται ἢ πάντως νὰ ἐπηρεάζεται σημαντικὰ ἀπὸ ἐξωλογικὸς παράγοντες, ἀπὸ συναισθηματικὲς παρορμήσεις, ἀπὸ τὰ πάθη καὶ τὶς σκοτεινὲς δυνάμεις τῆς ψυχῆς. Τὸ πρόβλημα αὐτὸ εἶναι πανάρχαιο, ἀλλὰ παραμένει πάντα ὀξύ καὶ ἐπίκαιρο καὶ ἔχει ἀπασχολήσει τὴ σκέψη, τόσο τῶν ἀρχαίων, ὅσο καὶ τῶν νεότερων φιλοσόφων ἢ ἄλλων στοχαστῶν.

Ἡ ὁμιλία μου διαιρεῖται σὲ τρία μέρη. Στὸ πρῶτο μέρος θὰ ἀναφέρω ἐνδεικτικὰ τὶς γενικὲς πάνω στὸ θέμα ἰδέες μερικῶν ἀπὸ τοὺς σπουδαιότερους ἀρχαίους καὶ νεότερους φιλοσόφους. Στὸ δεύτερο μέρος θὰ μνημονεύσω σχετικὲς ἀπόψεις τῶν κοινωνιολόγων καὶ στὸ τρίτο καὶ τελευταῖο θὰ ἐκθέσω μερικὲς σκέψεις γιὰ τὴν ἐπίδραση τοῦ ὀρθοῦ λόγου στὴν ἱστορία καὶ στὴ σύγχρονη ζωὴ, καὶ ἰδιαίτερα στὸ νομικὸ τομέα, ποῦ μοῦ εἶναι περισσότερο γνωστός.

Ἐπειδὴ ἡ ἔννοια τοῦ ὀρθοῦ λόγου καὶ τοῦ ἀνορθολογισμοῦ εἶναι ἀόριστη καὶ ἀμφισβητούμενη, νομίζω χρήσιμο νὰ σημειώσω ὅτι, σύμφωνα μὲ τὴν κρατούσα διδασκαλία, ὡς ὀρθολογισμὸς νοεῖται τὸ σύνολο τῶν κανόνων ποὺ διέπουν τὸ ὀρθῶς σκέπτεσθαι καὶ ἐπιτρέπουν τὴ συναγωγὴ πορισμάτων βάσει τῆς αἰτιοκρατικῆς ἐξηγήσεως τῶν φαινομένων.

Περαιτέρω, γιὰ νὰ χαρακτηρίσουμε τὴ στάση ἢ τὴ συμπεριφορὰ ἐνὸς ἀτόμου ἢ μιᾶς κοινωνικῆς ομάδας ὡς ὀρθολογικῆς ἢ ὄχι δὲν ἀρκεῖ νὰ στηριχθοῦμε μόνο στοὺς κανόνες τοῦ ὀρθῶς σκέπτεσθαι, ἀλλὰ πρέπει νὰ λάβουμε ὡς κριτήριον τὴν ὠφελιμότητα τοῦ ἐπιδιωκόμενου ἀπὸ τὴν ἐκάστοτε δραστηριότητα σκοποῦ. Βάσει τοῦ κριτηρίου αὐτοῦ ἡ συμπεριφορὰ τῶν ἀτόμων ἢ τῶν ομάδων πρέπει νὰ χαρακτηρίζεται ὡς ὀρθολογικὴ στὶς ἀκόλουθες δύο περιπτώσεις:

α) Π ρ ὠ τ ο ν, ὅταν ὁ ἐπιδιωκόμενος σκοπὸς εἶναι κοινωνικὰ ὠφέλιμος, ἀναποκρίνεται δηλαδή στὸ γενικὸ κοινωνικὸ συμφέρον, καθὼς καὶ στὸ συμφέρον τῆς συντηρήσεως καὶ τῆς προαγωγῆς τῆς ἀνθρωπότητος καὶ τοῦ πολιτισμοῦ. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ἔχουμε ἓ ν α ἄ μ ε σ α ὠφέλιμο, κοινωνικὰ προσανατολισμένον ὀρθολογισμό.

β) Δ ε ὕ τ ε ρ ο ν, ὅταν ὁ ἐπιδιωκόμενος σκοπὸς ἀποβλέπει μὲν στὴν ἱκανοποίησιν ἐνὸς ἀτομικοῦ συμφέροντος, ἢ ὅποια ὁμως ἐναρμονίζεται μὲ τὸ γενικὸ κοινωνικὸ καὶ τὸ πανανθρώπινον συμφέρον. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ἔχουμε ἓ ν α ἔ μ μ ε σ α κοινωνικὰ ὠφέλιμον ὀρθολογισμό.

Ἀντίθετα, ὡς ἀνορθολογικὴ πρέπει νὰ χαρακτηρίζεται ἢ συμπεριφορὰ, ὅταν εἶναι μὲν σύμφωνη μὲ τοὺς κανόνες τῆς λογικῆς, ἀλλὰ ἔχει ὡς στόχον τὴν πραγματοποίησιν ἐνὸς ἐγωιστικοῦ συμφέροντος, ἐνὸς προσωπικοῦ ὠφελήματος ἢ κέρδους, τοῦ ὁποίου

ή πραγματοποίηση είναι βλαβερή ή αντίθετη στο γενικό κοινωνικό και το πανανθρώπινο συμφέρον (όπως π.χ. στην περίπτωση του έμπορίου των ναρκωτικών). Τέλος, «κατ' έξοχήν» άνορθολογική είναι ή συμπεριφορά που είναι αντίθετη στους κανόνες του όρθως σκέπτεσθαι, ή συμπεριφορά δηλαδή των ατόμων ή των ομάδων, που διαμορφώνεται κάτω από την κυριαρχία τυφλών συναισθηματικών παρορμήσεων ή σκοτεινών παθών.

Είναι περιττό να προσθέσω ότι τα όρια μεταξύ των περιπτώσεων αυτών ή μορφών του όρθολογισμού και του άνορθολογισμού είναι δυσδιάκριτα και ρευστά, γιατί στη ζωή του ανθρώπου ή λογική σκέψη συμπορεύεται και συμπλέκεται συχνά με τις έξωλογικές και άνορθολογικές τάσεις της ψυχής.

Από τα λεχθέντα συνάγεται ότι τον όρο «άνορθολογισμός» τον χρησιμοποιώ με την κοινωνιολογική του σημασία και όχι με το διαφορετικό έκάστοτε νόημα που νεότεροι στοχαστές, και ιδιαίτερα οί ύπαρξιακοί φιλόσοφοι¹ δίνουν στον όρο «παράλογο» (γαλλ. *absurde*, γερμ. *widersinnig*).

Μετά τη διευκρίνιση αυτή θα προχωρήσω σε μιá σύντομη έπισκόπηση των σχετικών με το θέμα γενικών ιδεών τριών αρχαίων φιλοσόφων, του Ήρακλείτου, του Πλάτωνος και του Άριστοτέλους και τριών νεότερων, δηλ. του Κάντ, του Χέγκελ και του Νίτσε.

α) Ό Ήράκλειτος (544 - 484 π.Χ.), που έζησε πριν από 2500 περίπου χρόνια στην Έφεσο, δίδασκε ότι το σύμπαν, ή φύση και όλη ή ζωή διέπονται από τον κοσμικό λόγο, δηλ. κυβερνιούνται από άπαρέγκλιτους δυναμικούς και λογικούς νό-

1. Για το νόημα του «παράλογου» στους Kierkegaard, Heidegger, Sartre, Jaspers και Camus βλ. πρόχειρα A. Cuvillier, *Nouveau vocabulaire philosophique* (13e éd.), 1967 σ. 12 στη λέξη *absurde*. Όπως αναφέρει ο Cuvillier, ό.π., ό Jaspers ως «παράλογο» έννοει την «καταδίκη του ανθρώπου στην άποτυχία». Πράγματι ό Jaspers πιστεύει ότι από φιλοσοφική άποψη ό κόσμος είναι μιá συνεχής έρήμωση και ότι τα πάντα ναυαγούν και όδηγούν στην άποτυχία (βλ. Μποχένσκι, όπου κατωτ.). Πρβλ. και Κάρλ Πόππερ, Ή άνοιχτή κοινωνία και οί έχθροί της (μετάφρ. Είρ. Παπαδάκη), τόμ. Β' (έκδ. Δωδώνη), 1982 σ. 120 - 121 και τη σημ. 89 (σ. 481) και τα εκεί παραθέματα από παλαιότερα έργα του Jaspers. Πάντως όμως ό Jaspers εκθέτει ότι ή άποψη αυτή, ή γνώση δηλαδή της εϋθραστότητας (*Gebrochenheit*) της φιλοσοφικής σκέψης και ή απώλεια της πίστης στην άπολυτότητα των πραγμάτων δέν πρέπει να μās όδηγήσει στο μηδενισμό, αλλά άνοίγει νέους δρόμους για την αναγέννηση των άξιων και καθιστά δυνατή την προσπάθεια στο νόημα όλων των πεπερασμένων πραγμάτων. Βλ. Karl Jaspers, *Einführung in die Philosophie* (*Sammlung Piper*), 1965 σ. 37 και την άνάλυση της φιλοσοφίας του Jaspers από το Μποχένσκι, Ίστορία της σύγχρονης έυρωπαϊκής φιλοσοφίας (έκδ. Δωδώνη) 1975 σ. 222 έπ. 233.

μους², τούς οποίους όμως δὲν ἀντιλαμβάνονται οἱ ἄνθρωποι, γιατί ζοῦν σὲ μιὰ κατά-
σταση λήθης, παρόμοια μὲ ὕπνο (βλ. ἀπόσπ. 1,2 καὶ 17). Εἰδικότερα, ὡς πρὸς τὴ
συμπεριφορὰ τῶν ἀνθρώπων, ὁ Ἡράκλειτος παρατηρεῖ ὅτι οἱ ἄνθρωποι εἶναι
«ἀσύνητοι», δὲν ἔχουν δηλαδὴ σύνεση καὶ μοιάζουν σὰν κουφοὶ στίς προσταγὰς
τοῦ ὀρθοῦ λόγου (βλ. ἀπόσπ. 34: Ἄξύνετοι ἀκούσαντες κωφοῖσι
εὐόικασιν· φάτις αὐτοῖσι μαρτυρεῖ παρέοντες ἀπεῖναι = εἶ-
ναι ἀσύνητοι, δὲν κατανοοῦν τὸν ὀρθὸ λόγον καὶ ἂν τὸν ἀκούσουν μοιάζουν μὲ κου-
φούς· ἡ παροιμία βεβαιώνει γι' αὐτοὺς ὅτι ἐνῶ εἶναι παρόντες ἀπουσιάζουν (εἶναι σὰν
ἀπόντες). Βλ. καὶ τὸ ἀπόσπ. 19: ἀκοῦσαι οὐκ ἐπιστάμενοι οὐδ' εἶ-
πεῖν. Οἱ ἀπόψεις αὐτὲς πλαισιώνονται μὲ τὸν ἐκλεκτισμὸ (ἢ «ἐλιτισμὸ») τοῦ
Ἡρακλείτου, ποῦ ἐκδηλώνεται μὲ τὸ θαυμασμὸ του στὴν ἀριστοκρατία τοῦ πνεύμα-
τος καὶ τὴ βαθιὰ του ἐκτίμηση στοὺς λίγους καὶ ἐκλεκτούς, ποῦ προτιμοῦν μὲ κάθε
θυσιά τὴν αἰώνια δόξα, καὶ μὲ τὴν περιφρόνηση τοῦ φιλοσόφου αὐτοῦ γιὰ τὸν πολὺ
ὄχλο³ ποῦ, ὅπως λέγει, ἱκανοποιεῖται καὶ χορταίνει μὲ ὑλικά ἀγαθὰ, ὅπως τὰ κτήνη.
(Βλ. ἀπόσπ. 29: αἱροῦνται γὰρ ἐν ἀντι πάντων οἱ ἄριστοι,
κλέος ἀέναον θνητῶν, οἱ δὲ πολλοὶ κεκόρηνται ὀκωσπερ
κτῆνεα. Βλ. καὶ τὸ ἀπόσπ. 49: Εἷς ἐμοὶ μύριοι, ἐὰν ἄριστος ἦ =
Γιὰ μένα ἓνας ἄνθρωπος, ἂν εἶναι ἄριστος, ἀξίζει ὅσο ἀμέτρητοι ἄλλοι).

β) Παραπλήσιες ἀντιλήψεις (ἀπὸ τὴν ἄποψη ποῦ ἐξετάζομε ἐδῶ) συναντοῦμε
καὶ στὰ ἔργα τοῦ Πλάτωνος, ὁ ὁποῖος παρὰ τὴν πίστη του στοῦ ὄραμα μιᾶς ἰδανικῆς
ὀρθῆς πολιτείας στηριζόμενης στὴ δικαιοσύνη καὶ στὴν ἀρετὴ, δὲν παραγνωρίζει τὴ
δύναμη τῶν ἐξωλογικῶν παρορμήσεων, ποῦ διαδραματίζουν ἓνα σημαντικὸ ρόλο

2. Πρβλ. σχετικὰ Κώστα Ἀξελόυ, 'Ο Ἡράκλειτος καὶ ἡ φιλοσοφία, Ἀθήνα 1974, σ. 56 ἐπ.,
238 ἐπ. καὶ Σ. Κυριαζοπούλου καὶ τεταρτοετῶν φοιτητῶν, Ἡράκλειτος, Ἀθήνα
1973, σ. 19 ἐπ., 138 ἐπ.

3. Πρβλ. ἐπίσης καὶ τὸ ἀπόσπασμα 121 στοῦ ὁποῖο ὁ Ἡράκλειτος κατακρίνει μὲ δριμύτητα ὅλους
τοὺς ἐνήλικους Ἐφεσίους καὶ λέγει ὅτι πρέπει νὰ ἀπαγχονισθοῦν, γιατί ἐξόρισαν τὸν πιὸ χρήσιμο ἀπὸ
ὅλους τοὺς ἄνδρας, τὸν Ἐρμόδωρο (οἱ τινες Ἐρμόδωρον ἄνδρα ἐουτῶν ὀνήστον
ἐξέβαλον). Τὸ χωρίο αὐτὸ καὶ ἄλλα συναφῆ ἔδωσε ἀφορμὴ σὲ σύγχρονους συγγραφεῖς γιὰ νὰ χαρα-
κτηρίσουν τὸν Ἡράκλειτο ὡς «ἐχθρὸ τοῦ λαοῦ». Ἡ γνώμη ὅμως αὐτὴ δὲν εἶναι ὀρθή, γιατί, ὅπως συν-
άγεται σαφῶς ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ ἀποσπ. 29, ὁ Ἡράκλειτος ἐκφράζει τὸ θαυμασμὸ του ὄχι πρὸς τὴν τάξη
τῶν ἀριστοκρατῶν, ἀλλὰ πρὸς τοὺς ἐκλεκτοὺς ἀνθρώπους τοῦ πνεύματος ποῦ ἐπιδιώκουν τὸ κλέος
ἀέναον», δηλαδὴ ἠθικὲς καὶ ὄχι ὑλικὲς ἀνταμοιβές. Γιὰ τὴ σχετικὴ συζήτηση στοῦ θέματος αὐτοῦ βλ. Σ.
Κυριαζοπούλου κ.λπ., ὀ.π. σ. 163, 178 (καὶ τίς ἐκεῖ παραπομπές), 264, Κ. Ἀξελό, ὀ.π. σ.
171 ἐπ., 174 ἐπ., προβλ. καὶ Sinclair – Βλάχου, Ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς πολιτικῆς σκέψεως
1969, σ. 41 ἐπ.

στην ιστορία. Ένδεικτικά αναφέρω τις σκέψεις του Πλάτωνος για την «τρυφῶσαν πόλιν»⁴, δηλαδή για την Πολιτεία που είναι δοσμένη στην τρυφηλότητα και στις ἀπολαύσεις και ἡ ὁποία παρουσιάζει μεγάλη ὁμοιότητα με τὴ σύγχρονη καταναλωτική κοινωνία. Στὴν «τρυφῶσα» αὐτὴ πολιτεία ἐπικρατεῖ πολυτέλεια καὶ μαλθακότητα, ἐμφανίζεται αὐξηση τῶν παρασιτικῶν ἐπαγγελμάτων καὶ μείωση τῆς ἠθικῆς καὶ σωματικῆς υγείας τῶν πολιτῶν. Λόγω τῆς καταστάσεως αὐτῆς καὶ ιδίως λόγω τῆς ἀπεριόριστης ἐπιθυμίας τοῦ ἀνθρώπου γιὰ πλουτισμό, ἡ Πολιτεία αὐτὴ καταφεύγει σὲ κατακτητικούς πολέμους, γιὰ νὰ αὐξήσει τοὺς πόρους καὶ τὰ ἐδάφη της. Ἔτσι, ὅπως λέγει ὁ Πλάτων⁵, γενεσιουργὸς αἰτία τοῦ κατακτητικοῦ πολέμου καὶ πολλῶν ἄλλων δεινῶν τῆς ιδιωτικῆς καὶ τῆς δημόσιας ζωῆς εἶναι ἡ ἀπληστία τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ἀπεριόριστη τάση γιὰ αὐξηση τοῦ πλούτου του.

Σὲ ἀνάλογες σκέψεις στηρίζει ὁ ἀθηναῖος φιλόσοφος καὶ τὴ θεωρία του γιὰ τὶς «ἡ μ α ρ τ η μ ἔ ν ε ς»⁶ πολιτεῖες (δηλαδή τὴν τιμοκρατία, τὴν ὀλιγαρχία, τὴν ἀναρχομένη δημοκρατία καὶ τὴν τυραννίδα), τὶς ὁποῖες ὁ Πλάτων ἀποδίδει βασικά στὸ νόμο τῆς φθορᾶς τῶν πάντων⁷, ἀλλὰ εἰδικότερα στὴν ἔλλειψη τῆς σωφροσύνης, στὴν παραμέληση τῶν ἠθικῶν ἀξιών, στὴν ἄμετρη φιλοδοξία καὶ φιλοχρηματία καὶ γενικὰ στὴν κυριαρχία τῶν ἀνορθολογικῶν τάσεων τῆς ψυχῆς. Γενικότερα εἶναι πολὺ γνωστὸ ὅτι ὁ Πλάτων διδάσκει⁸ τὴ διαίρεση τῆς ψυχῆς σὲ τρία μέρη, τὸ θ υ μ ο ε ι δ ἔ ς

4. Βλ. Πλάτωνος Πολιτεία Β' 372e. Ὁ Πλάτων ἀντιμετωπίζει τὴν «τρυφῶσαν πόλιν» ὄχι ὡς ὑγὴ ἀλλὰ ὡς νοσηρὴ καὶ τὴ χαρακτηρίζει ὡς «φ λε γ μ α ί ν ο υ σ α ν».

5. Βλ. Πλάτωνος Πολιτεία Β' 373 d καὶ e. Τὸ δεύτερο ἀπὸ τὰ χωρία αὐτὰ (373e) ἔχει ὡς ἐξῆς: «Μητ' εἴ τι κακόν, μητ' εἴ ἀγαθόν ὁ πόλεμος ἐργάζεται, ἀλλὰ τοσοῦτον μόνον, ὅτι πολέμου αὐ γένεσιν ἠύρηκαμεν, ἐξ ὧν μάλιστα ταῖς πόλεσιν καὶ ἰδίαι καὶ δημοσίαι κακὰ γίνονται, ὅταν γίνηται». Στὸ χωρίο αὐτὸ ὁ Πλάτων, ἀφῆνοντας κατὰ μέρος τὸ ζήτημα ἂν ὁ πόλεμος ἔχει καλὰ ἢ βλαβερὰ ἀποτελέσματα, περιορίζεται νὰ τονίσει (τοσοῦτον μόνον ... ἠύρηκαμεν) ὅτι γενεσιουργὸς αἰτία τοῦ πολέμου καὶ πολλῶν ἄλλων δεινῶν τῆς κοινωνικῆς ζωῆς εἶναι ἡ ἀπληστία τοῦ ἀνθρώπου, ἡ τάση του γιὰ τὴν ἀπεριόριστη αὐξηση τῆς περιουσίας του (βλ. 373d : ἐπὶ χρημάτων κτήσιν ἄπειρον). Βλ. καὶ Πλάτωνος Φαῖδρος 66c. Ὅπως παρατηρεῖ ὀρθὰ ὁ Κ. Ι. Δεσποτόπουλος, Πολιτικὴ φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνος (2η ἔκδ.), 1980, σ. 49 σημ. 18 ἡ γνώμη αὐτὴ τοῦ Πλάτωνος γιὰ τὰ κίνητρα τοῦ κατακτητικοῦ πολέμου περιέχει καὶ τὴν ἠθικὴ ἀποδοκιμασία του, κατ' ἀντίθεση μὲ τὸν Hegel ποὺ ἐπιδιοκίμαζει ρητὰ, ἔστω καὶ ὑπὸ ὀρισμένες προϋποθέσεις, τὸν κατακτητικὸ πόλεμο. Πρβλ. κατωτ. σημ. 19.

6. Ἡ θεωρία αὐτὴ γιὰ τὶς «ἡμαρτημένες πολιτεῖες» βρίσκεται στὴν Πλάτωνος Πολιτεία, Η' 544a ἐπ. : πρβλ. σχετικὰ καὶ Κ. Ι. Δεσποτόπουλο, ὅ.π. (σημ. 5) σ. 141 ἐπ.

7. Γιὰ τὸ νόμο τῆς φθορᾶς τῶν πάντων βλ. Πλάτωνος, Πολιτεία Η' 546a ἐπ. «ἀλλ' ἐπεὶ γενομένην παντὶ φθορὰ ἐστίν, οὐδ' ἡ τοιαυτὴ ξύστασις τὸν ἅπαντα μενεῖ χρόνον, ἀλλὰ λυθήσεται» πρβλ. Κ. Ι. Δεσποτόπουλο, Ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας κατὰ Πλάτωνα, 1982, σ. 25 ἐπ.

8. Βλ. Πλάτωνος Πολιτεία, Δ' 436a ἐπ., Πλάτωνος Φαῖδρος 246 a - β, πρβλ. Ι. Θεοδωρακόπουλο, Πλάτωνος Φαῖδρος, 1948, σ. 261 ἐπ., 450 καὶ σημ. 1.

(πού περιλαμβάνει τὰ συναισθήματα καὶ τὴ βούληση), τὸ ἐπιθυμητικὸ (πού περιλαμβάνει τὶς ἐπιθυμίες καὶ τὶς ὀρέξεις) καὶ τὸ νοητικὸ, καὶ παρουσιάζει τὴν ψυχὴ μὲ ἓνα ἄρμα πού σύρουν δύο ἀτίθασα ἄλογα, δηλαδή τὰ συναισθήματα, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, καὶ οἱ ὀρέξεις καὶ οἱ ἐπιθυμίες ἀπὸ τὴν ἄλλη. Κυβερνήτης τοῦ ἄρματος αὐτοῦ εἶναι ὁ νοῦς, εἶναι τὸ λογικόν, πού προσπαθεῖ νὰ συγκρατήσῃ καὶ νὰ διευθύνει τὰ ἀτίθασα αὐτὰ ἄλογα, πράγμα πολὺ δύσκολο καὶ πολλὰς φορὲς ἀκατόρθωτο (χαλεπὴ δὲ καὶ δύσκολος ἐξ ἀνάγκης ἡ περὶ ἡμᾶς ἡ νιόχησις, Πλάτωνος Φαῖδρος 246 α - β).

γ) Τὰ προαναφερθέντα θέματα, καὶ ἰδίως τὸ θέμα τῶν ὀρθῶν καὶ τῶν «ἡμαρτημένων» πολιτειῶν, καθὼς καὶ τὸ θέμα τῶν λειτουργιῶν τῆς ψυχῆς καὶ τῆς νοήσεως, ἔχουν ἐξετασθεῖ καὶ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη⁹, πού, ὅπως εἶναι γνωστὸ ὑπῆρξε ὁ θεμελιωτὴς τῆς ἐπιστήμης τῆς Λογικῆς καὶ πολλῶν ἄλλων ἐπιστημῶν. Δὲν εἶναι δυνατό, στὰ στενὰ ὅρια μιᾶς ὀμιλίας, νὰ ἐκθέσω τὴ διδασκαλία τοῦ φιλοσόφου αὐτοῦ ἢ ὅποια ἄλλωστε εἶναι ἀρκετὰ συγγενῆς μὲ τὴ διδασκαλία τοῦ Πλάτωνος, καὶ θὰ περιορισθῶ νὰ ἀναφέρω τὶς γενικὲς του ἰδέες γιὰ τὰ αἷτια τῶν κοινωνικῶν ἐπαναστάσεων καὶ συγκρούσεων (τὶς ὁποῖες ἀναπτύσσει στὰ Πολιτικά του, βιβλ. V καὶ VI). Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη¹⁰ τὸ βαθύτερο αἷτιο τῶν ἐπαναστάσεων καὶ τῶν κοινωνικῶν συγκρούσεων εἶναι τὸ συναίσθημα τῆς ἀδικίας καὶ τῆς ἀποστερήσεως, πού γεννιέται σὲ κάθε ἄνθρωπο γιὰ δύο λόγους: πρῶτον, γιὰτὴν πλεονεξία τῶν ἀνθρώπων εἶναι ἀπεριόριστη καὶ ἀκόρεστη, καὶ δεύτερον, γιὰτὴν κάθε ἄνθρωπος ἔχει μιὰ ὑπέρμετρη ἐκτίμηση τῆς προσωπικῆς του ἀξίας καὶ πιστεύει ὅτι τὸ μερίδιό του στὰ ὑλικά ἀγαθὰ ἢ στὶς ἡγετικὲς θέσεις εἶναι μικρότερο ἀπὸ ὅ,τι κατὰ τὴν ἀντικειμενικὴ του ἀντίληψη ἔπρεπε νὰ εἶναι. Ἀλλά, ὅπως λέγει ὁ Ἀριστοτέλης, ἡ ὑποκειμενικὴ αὐτὴ ἀντίληψη κάθε ἀτόμου εἶναι σχεδὸν πάντα ἐσφαλμένη, γιὰτὴν οἱ περισσότεροι ἄνθρωποι εἶναι κακοὶ κριτὲς γιὰ τὰ δικά τους πράγματα (σχεδὸν δ' οἱ πλεῖστοι φαῦλοὶ κριταὶ περὶ τῶν οἰκείων, Πολιτικά 1280α 15 ἐπ.).

9. Ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνει τὰ ψυχικὰ φαινόμενα σὲ πάθη (ὅπως εἶναι ἡ ἐπιθυμία, ἡ ὄργη, ὁ φόβος, τὸ θράσος, ὁ φθόνος, ἡ χαρὰ, ἡ λύπη κλπ.) σὲ δυνάμεις (ικανότητες τῆς ψυχῆς νὰ αἰσθανθεῖ τὴ χαρὰ, τὴ λύπη κλπ.) καὶ σὲ ἐξείεις (σταθερὲς κλίσεις τῆς ψυχῆς, ὅπως ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ κακία). πρβλ. Ἀριστοτέλους Ἠθικὰ Νικομάχεια 1105β, 20 ἐπ., καὶ Κ. Γεωργούλη, Ἀριστοτέλης ὁ Σταγυρίτης, 1962, σ. 310 ἐπ. Γιὰ τὸ πρόβλημα τῶν ὀρθῶν καὶ τῶν ἡμαρτημένων πολιτειῶν (οἱ ὁποῖες χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη ὡς «παρεκβάσεις τῶν ὀρθῶν πολιτειῶν») βλ. Ἀριστοτέλους, Πολιτικά Γ' 1279α 17 ἐπ., καὶ Δ' 1289α 25 ἐπ. καὶ Κ. Τσάτσου, Ἡ κοινωνικὴ φιλοσοφία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, 1962, σ. 249 ἐπ.

10. Βλ. τὴ μελέτη μου. Οἱ αἰτίες τῶν ἐπαναστάσεων κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, στὰ Πρακτικά τοῦ παγκόσμιου συνεδρίου «Ἀριστοτέλης» 7-14 Αὐγούστου 1978, τομ. IV, Ἀθήνα 1983, (καὶ σὲ ἀνάτυπο) σ. 319 ἐπ., 323 ἐπ.

Παρόμοιες σκέψεις εκφράζει και ο Θουκυδίδης, όταν περιγράφει με δραματικό τρόπο τις συνέπειες του έμφυλίου πολέμου της Κερκύρας (427 π.Χ.), τονίζοντας ότι τα αίτια των έγκλημάτων και όλων των ήθικων και ύλικων συμφορών του πολέμου αυτού ήταν ή άπληστία, ή υπέρμετρη φιλοδοξία, ο φθόνος, ή όργη και τα λοιπά πάθη της φύσης του ανθρώπου¹¹, ή οποία ρέπει συνήθως στην παράβαση των ήθικων νόμων και στην άδικία (βλ. Θουκυδίδου, Βιβλ. Γ' 84, 2: καὶ τῶν νόμων κρατήσασα ἢ ἀνθρωπεΐα φύσις, εἰωθυῖα καὶ παρὰ τοὺς νόμους ἀδικεῖν.)

Μετά τη σύντομη αυτή επισκόπηση μερικῶν βασικῶν ιδεῶν τῶν ἀρχαίων αὐτῶν φιλοσόφων και τοῦ Θουκυδίδου, ἄς δοῦμε τώρα πολὺ συνοπτικὰ τις σχετικὲς μετὸ θέμα ἀντιλήψεις τριῶν νεότερων φιλοσόφων, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν Κάντ, πού θεωρεῖται ἀπὸ πολλοὺς ὡς τὸ μεγαλύτερο φιλοσοφικὸ πνεῦμα τῶν νεότερων χρόνων.

Ὁ Κάντ, στὸ γνωστὸ δοκίμιό του «Γιὰ μιὰ διαρκὴ εἰρήνη» (*Zum ewigen Frieden*), πού δημοσιεύθηκε σὲ πρώτη ἔκδοσή τὸ 1795, ξεκινᾷ βέβαια ἀπὸ τὴν ἀντίληψη ὅτι ἡ φυσικὴ κατάσταση (*status naturalis*) τῶν ἀνθρώπων πού ζοῦν ὁ ἕνας κοντὰ στὸν ἄλλον εἶναι ὁ πόλεμος και ὁ ἀνταγωνισμός¹², και ὅτι οἱ ἐγωιστικὲς τάσεις τοῦ ἀνθρώπου (*selbstsuchtigen Neigungen*) εἶναι ἀντίθετες στη γενικὴ βούληση πού ἀπορρέει ἀπὸ τὴ λογικὴ, πιστεύει ὁμως¹³ ὅτι ἡ Φύση, πού μπορεῖ, νὰ κληθεῖ και Μοίρα ἢ Θεΐα Πρόνοια, ὁδηγεῖ τὸ ἀνθρώπινο γένος σὲ μιὰ διαρκὴ εἰρήνη κατὰ τρεῖς τρόπους: α) καθιστᾷ τοὺς ἀνθρώπους ἱκανοὺς νὰ ζήσουν σ' ὅλες τις

11. Βλ. ἐπίσης Θουκυδίδη, Γ' 82, 8: «Πάντων δ' αὐτῶν αἴτιον ἀρχὴ ἢ διὰ πλεονεξίαν και φιλοτιμίαν· ἐκ δ' αὐτῶν και ἐς τὸ φιλονικεῖν καθισταμένων τὸ πρόθυμον» (Μετάφραση Ἐλευθ. Βενιζέλου: «Αἰτία ὅλων αὐτῶν ἦταν ἡ δίψα τῆς ἐξουσίας, τὴν ὁποία γεννᾷ ἡ πλεονεξία και ἡ φιλαρχία και τὸ πατριαστικὸν πνεῦμα, τὸ ὁποῖον ἐκτρέφουν τὰ δύο αὐτὰ πάθη, εἰς ὅσους περιπέσουν ἅπαξ εἰς πατριαστικὰς ἐριδας» βλ. Θουκυδίδου, Ἱστορία, μετάφρασις Ε. Κ. Βενιζέλου, ἐπιμέλεια Σ. Ι. Στεφάνου – Κ. Δ. Στεργιοπούλου, χ.χ. σ. 172). Πρβλ. ἐπίσης Θουκυδίδη Γ', 45, 7: «Ἀπλῶς τε ἀδύνατον και πολλῆς εὐθειας, ὅστις οἴεται τῆς ἀνθρωπεΐας φύσεως ὀρμωμένης προθύμως τι πράξει ἀποτροπὴν τινα ἔχειν ἢ νόμον ἰσχύϊ ἢ ἄλλω τῷ δεινῷ» (λόγος Διοδότου, βλ. αὐτόθι Γ' 41 ἐπ.) (Μετάφραση Ἐ. Βενιζέλου, ὀ.π. 155: «Μὲ ὀλίγα λόγια, ὁσάκις ἡ ἀνθρώπινη φύσις ὠθεῖται εἰς τὸ νὰ πράξῃ κάτι τὸ ὁποῖον ζωηρῶς ἐπιθυμεῖ οὔτε ἡ ἀυστηρότης τῶν νόμων, οὔτε ἄλλος κανεὶς φόβος μπορεῖ νὰ τὴν ἀποτρέψῃ και εἶναι πολὺ ἀνόητος ἐκεῖνος πού πιστεύει τὸ ἐναντίον»).

12. Βλ. E m m. K a n t, *Vers la paix perpetuelle* (*Zum ewigen Frieden, ein philosophischer Entwurf*), traduction par Jean Darbellay, P.U.F., 1958, Zweiter Abschnitt σ. 88, 122· πρβλ. και τὴν εἰσαγωγή τοῦ D a r b e l l a y, *ibid.* σ. 31 ἐπ. και 33 ἐπ. και G. V l a c h o s, *La pensée politique de Kant*, Paris, PUF, 1962, σ. 205 ἐπ.

13. Βλ. K a n t — D a r b e l l a y, ὀ.π., σ. 112 ἐπ., 116 ἐπ., 122.

περιοχὲς τῆς γῆς· β) τοὺς ἀναγκάζει μέσῳ τῶν πολέμων νὰ ἐγκατασταθοῦν σ' ὅλα τὰ μέρη τῆς γῆς, ἀκόμα καὶ στὰ πιὸ ἀφιλόξενα· καὶ γ) τοὺς ἀναγκάζει κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο νὰ συνάψουν σχέσεις μεταξύ τους καὶ νὰ ὀργανωθοῦν ἰδρύοντας ἓνα Κράτος μὲ δημοκρατικὸ σύνταγμα, τὸ μόνον σύνταγμα ποὺ ἀνταποκρίνεται στὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου.

Γιὰ νὰ ἐπιτύχει τὸ σκοπὸ αὐτὸ ἡ Φύση (ἢ ἡ Θεία Πρόνοια) χρησιμοποιεῖ τὶς ἐγωιστικὲς τάσεις τοῦ ἀνθρώπου, τὶς ὁποῖες θέτει ἀντιμέτωπες τῇ μιᾷ ἐναντίον τῆς ἄλλης, ἔτσι ὥστε νὰ ἐξουδετερόνται ἀμοιβαῖα ἢ καὶ νὰ ἐξαφανίζονται τὰ καταστρεπτικὰ ἀποτελέσματά τους¹⁴. Τελικὰ λοιπὸν ἡ Φύση ἢ ἡ Θεία Πρόνοια ἐπιβάλλει τοὺς σκοποὺς της εἴτε μὲ τὴ θέληση, εἴτε καὶ ἐναντίον τῆς θελήσεως τῶν ἀνθρώπων (*facta volentem ducunt, nolentem trahunt*), τοὺς ὁποῖους ἐξαναγκάζει νὰ συμπεριφέρονται σύμφωνα μὲ τὶς προσταγὰς τῆς Λογικῆς καὶ τῆς καθολικῆς βουλήσεως, καὶ ἰδιαίτερα, ὅπως λέγει ὁ Κάντ, σύμφωνα μὲ τοὺς κανόνες τοῦ δημοσίου δικαίου, τοῦ διεθνοῦς δικαίου καὶ τοῦ παγκόσμιου κοσμοπολιτικοῦ δικαίου.

Παρόμοιες αἰσιόδοξες ἀπόψεις ὑποστηρίζει καὶ ὁ Χέγκελ¹⁵ μὲ τὴ γνωστὴ καὶ μεγαλειώδη διδασκαλία του, κατὰ τὴν ὁποία ἡ πορεία τῆς ἱστορίας τοῦ ἀνθρώπου ἐξωτερικὰ ἐμφανίζεται ὡς ἀσυνάρτητη, στὴν πραγματικότητα ὅμως καθοδηγεῖται ἀπὸ τὸ Πνεῦμα καὶ τὸν ὀρθὸ λόγον, ποὺ ἔχουν ὡς τελικὸ σκοπὸ τὴν πραγματοποίησιν τῆς ἐλευθερίας. Γιὰ νὰ ἐπιτύχει τὸν ὑψηλὸ αὐτὸ σκοπὸ τὸ Πνεῦμα χρησιμοποιεῖ τὰ ἐγωιστικὰ πάθη, τὶς ἄλογες τάσεις καὶ τὰ ἰδιωτικὰ συμφέροντα τῶν ἀνθρώπων. «Τίποτε τὸ μεγάλο στὴν ἱστορία, λέγει ὁ Χέγκελ, δὲν ἔγινε χωρὶς πάθη». Αὐτὴ εἶναι ἡ περίφημη «πανουργία τοῦ πνεύματος» (*List des Geistes*), ὅπως τὴν ἀποκαλεῖ ὁ Χέγκελ. Ἐξάλλου τοὺς σκοποὺς τῆς ἱστορίας ἐξυπηρετοῦν καὶ οἱ μεγάλοι ἄνδρες, ποὺ ἐκφράζουν καὶ συγκεκριμενοποιοῦν τοὺς ἀκαθόριστους καὶ συγκεκριμένους πόθους τοῦ λαοῦ τους καὶ πραγματοποιοῦν τὸ κρυφὸ σχέδιον τῆς Ἱστορίας¹⁶. Τελικὰ λοιπὸν ὁ Χέγκελ καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ λογικὸ βασιλεύει στὸν κόσμον καὶ διακηρύσσει τὴν ἀρχὴν ὅτι «τὸ πραγματικόν» (δηλαδὴ κάθε τι ποὺ συμβαίνει στὴ ζωὴ) «εἶναι καὶ λογικόν»¹⁷.

14. Βλ. *Kant — Darbella*, ὁ.π., σ. 122.

15. Μιὰ συνοπτικὴ ἐκθεση τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας τοῦ Χέγκελ βλ. στοὺς *W. H. Wals*, *Εἰσαγωγή στὴ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας*, μετάφρ. Φ. Βώρον (ἔκδ. Μορφ. Ἴδρυμα Ἑθν. Τραπεζῆς) 1982, σ. 215 ἐπ., *Κ. Γεωργούλη*, *Φιλοσοφία τῆς ἱστορίας*, 1976, σ. 148 ἐπ., *Χ. Θεοδώριδης*, *Εἰσαγωγή στὴ φιλοσοφία*², 1955, σ. 411 ἐπ., πρβλ. καὶ *Π. Νοῦτσου*, περιοδικὸ «Φιλοσοφία» (Ἐπετηρὶς Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἑλλην. Φιλοσοφίας), 12 (1982) σ. 318 ἐπ.

16. Βλ. *W. H. Wals* ὁ.π. (σημ. 15) σ. 220.

17. Βλ. *Hegel, Principes de la philosophie du droit* (1821), traduction d'A. Kaan, (7e éd.

Βάσει τῶν σκέψεων αὐτῶν ὁ Χέγκελ, ἀφ' ἑνός, γίνεται ἀπολογητὴς τοῦ σύγχρονου κράτους καὶ μάλιστα τοῦ κράτους τῆς Πρωσσίας¹⁸, τὸ ὁποῖο θεωρεῖ ὡς ἔκφραση μιᾶς ἱστορικᾶ προσδιορισμένης λογικότητος καί, ἀφ' ἑτέρου, ἐπιδοκιμάζει τὸν πόλεμο¹⁹, τονίζοντας ὅτι ἡ παγκόσμια ἱστορία εἶναι τὸ ἀνώτατο δικαστήριον τοῦ κόσμου, ποὺ ἀποφασίζει γὰρ τὴ διατήρηση ἢ τὴν ἐξαφάνιση ἑνὸς λαοῦ μέσω τοῦ πολέμου.

Τις ἀπόψεις αὐτῆς τοῦ Χέγκελ κατέκρινε μὲ δριμύτητα ὁ Σοπενχάουερ καὶ ιδιαίτερα ὁ Νίτσε²⁰, ποὺ ἀρνεῖται ὅλες τις αἰσιόδοξες θεωρίες τοῦ ἱστορισμοῦ, κατὰ τις ὁποῖες ἡ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος ἀκολουθεῖ ἕνα σχέδιον προκαθορισμένο ἀπὸ τὴ Φύση, ἀπὸ τὴ Θεία Πρόνοια ἢ ἀπὸ τὸ Πνεῦμα. Βασικὴ θέση τοῦ Νίτσε εἶναι ὅτι κινήτρια δύναμις τῆς ἱστορίας δὲν εἶναι τὸ λογικόν, οὔτε ἡ γνώση, οὔτε οἱ καθορισμένοι μὲ ἀκρίβεια σκοποί, ἀλλὰ ἡ θέλησις γὰρ δύναμις (*Wille zur Macht*), ἡ ἐπιδιωχὴ τῆς ἐξουσίας γὰρ τὴν ἐξουσία, τὸ *libido dominandi* κατὰ τὴν ἔκφραση τῶν ὀπαδῶν τοῦ Ἁγίου Αὐγουστίνου²¹. Ὅπως τονίζει ἕνας σύγχρονος συγγραφέας²², ὁ Νίτσε θέλει νὰ σώσει τὸν κόσμον καὶ τὴν Εὐρώπην ἀπὸ τὴ βαρβαρότητα. Κατακρίνει τὸν παραλογισμό τῆς πατρίδας τοῦ Γερμανίας καὶ τῶν λοιπῶν χωρῶν, ποὺ συσσωρεύουν γνώσεις γὰρ νὰ ἐξουσιάσουν τοὺς λαοὺς. Καταγγέλλει τὴν ἔνωση μέσα στὸ Κράτος τῆς γνώσης μὲ τὴ δύναμις καὶ προβαίνει σὲ μιὰ ριζικὴ κριτικὴ τῆς ἐξουσίας. Στὸ σημεῖο αὐτὸ παρατηροῦμε ὅτι μὲ τὴν κριτικὴ αὐτὴ ὁ Νίτσε φθάνει τελικὰ σὲ ἀπαράδεκτες καὶ οὐτοπιστικὰς ὑπερβολὰς, καὶ εἰδικότερα καταλήγει στὸ μηδενισμό

Gallimard) préface (τοῦ Hegel) σ. 30: «ce qui est rationnel est réel et ce qui est réel est rationnel».

18. Ὁ Κάρλ Πόππερ (Karl Popper), ὀ.π. (σημ. 1), τόμ. Β', σ. 55, 57 ἑπ., στηριζόμενος στὸ γεγονός ὅτι ὁ Hegel ὑπηρετοῦσε ὡς καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Βερολίνου (πρωτεύουσας τῆς Πρωσσίας), φρονεῖ ὅτι ἡ φιλοσοφία τοῦ Hegel «ἐμπνεόταν ἀπὸ κατώτερα κίνητρα, συγκεκριμένα ἀπὸ τὸ ἐνδιαφέρον του γὰρ τὴν ἀποκατάσταση τῆς προσωσικῆς κυβέρνησης τοῦ Φρειδερίκου Γουλιέλμου Γ'» (σ. 56). Πρὸς τὸ σκοπὸ αὐτὸ ὁ Hegel ὑποστήριξε ὅτι ἡ Πρωσσία εἶναι ἡ «ἀνώτερη κορυφή» τῆς ἐλευθερίας καὶ ὅτι τὸ ἀπολυταρχικὸ σύνταγμα τῆς εἶναι τὸ τέρμα πρὸς τὸ ὁποῖο κινεῖται ἡ ἀνθρωπότητα. (Κ. Πόππερ, ὀ.π. σ. 75).

19. Βλ. H e g e l, ὀ.π. (*Principes de la philosophie du droit, traduction de A. Kaan*) § 324 ἑπ., καὶ § 340 σ. 248 ἑπ., 255· πρβλ. Κ. Ι. Δ ε σ π ο τ ο π ο ὕ λ ο υ, *Μελετήματα πολιτικῆς φιλοσοφίας* (ἔκδ. 3η), 1978, σ. 154 ἑπ., ὅπου ἡ μελέτη: «Ὁ πόλεμος κατὰ Πλάτωνα καὶ Χέγγελ».

20. Ἐκθεση τῆς φιλοσοφίας τοῦ Νίτσε βλ. στὸ βιβλίον τοῦ Ἁνρί Λεφέβρ (Henri Lefebvre), *Χέγκελ, Μάρξ, Νίτσε ἢ τὸ βασίλειον τῶν σκιῶν*, (ἐκδόσεις Ράππα), 1976, σ. 33 ἑπ.

21. Κατὰ τοὺς αὐγουστινιανούς ἡ *libido* διακρίνεται σὲ *libido sciendi* (ἐπιθυμία καὶ ἀνάγκη γὰρ γνώση) σὲ *libido sentienti* (ἐπιθυμία τῆς ἡδονῆς, ἀνάγκη γὰρ ἀπόλαυση) καὶ σὲ *libido dominandi* (ἐπιθυμία γὰρ ἐξουσία καὶ κυριαρχία). βλ. Λ ε φ έ β ρ ὀ.π. (σημ. 20) σ. 39 καὶ 242 - 243.

22. Βλ. Λ ε φ έ β ρ ὀ.π. (σημ. 20) σ. 43 ἑπ.

καὶ τὴν κατάργηση ὄλων τῶν σύγχρονων ἀξιῶν, τὶς ὁποῖες θέλει νὰ ἀντικαταστήσει μὲ ἓνα νέο τρόπο ζωῆς, μὲ μιὰ καινούργια ἠθικὴ, τὴν ἠθικὴ τοῦ ὑπερανθρώπου, τὸν ὁποῖο φαντάζεται ὡς ἓνα νέο τύπο τέλειου καὶ σοφοῦ ἀνθρώπου, πού εἶναι σὲ θέση νὰ λυτρωθεῖ ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία γιὰ δύναμη, νὰ κατανικήσει τὴν ἀπαισιοδοξία καὶ νὰ προχωρήσει σὲ μιὰ νέα κατάφαση τῆς ζωῆς.

Εἶναι λοιπὸν φανερὸ ὅτι οἱ μὲν ἐπικρίσεις τοῦ Νίτσε γιὰ τὴν ἀπάνθρωπη μορφή τοῦ σύγχρονου πολιτισμοῦ ἔχουν βέβαια μεγάλη δόση ἀλήθειας, ἡ θεωρία του ὁμως γιὰ τὴ μορφή καὶ τὴ νέα ἠθικὴ τοῦ τέλειου ὑπερανθρώπου ἀνήκει στὸ χῶρο τῆς ποιητικῆς φαντασίας καὶ εἶναι ὅλως ἀνεδαφικὴ καὶ ξένη πρὸς τὴν πραγματικότητα.

Συνοψίζοντας σχηματικὰ τὶς βασικὲς θέσεις τῶν προαναφερθέντων φιλοσόφων, παρατηροῦμε ὅτι ὁ μὲν Κάντ καὶ ὁ Χέγκελ πιστεύουν ὅτι ἡ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότη-
τας καθοδηγεῖται σὲ τελευταία ἀνάλυση ἀπὸ τὴ λογικὴ καὶ ὅτι τὰ πάθη καὶ οἱ ἐγω-
στικὲς τάσεις τοῦ ἀνθρώπου ὑποτάσσονται στὴ Φύση ἢ στὸ Πνεῦμα, οἱ λοιποὶ ὁμως φιλόσοφοι δέχονται μέσες ἢ καὶ ἀντίθετες λύσεις. Εἰδικότερα ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἄρι-
στοτέλης διατύπωσαν ἀπὸ φιλοσοφικὴ καὶ δεοντολογικὴ ἄποψη κανόνες, πού σύμ-
φωνα μὲ τὸν ὀρθὸ λόγον καὶ τὴ φρόνηση πρέπει οἱ ἄνθρωποι νὰ τηροῦν στὴν ἠθικὴ
καὶ πολιτικὴ ζωῆ, ἀπὸ τὴν κοινωνιολογικὴ ὁμως ἄποψη τονίζουν ἐπανειλημμένα τὸ
σημαντικὸ ρόλο πού διαδραματίζουν στὴ συμπεριφορὰ τοῦ ἀνθρώπου οἱ ἄλογες πα-
ρορμήσεις καὶ τὰ πάθη. Ἐπίσης ὁ Ἡράκλειτος ἀποφαίνεται ὅτι οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἐν
μέρει μόνο λογικοὶ καὶ συνήθως ἀσύνητοι, καὶ τέλος ὁ Νίτσε φρονεῖ ὅτι κινητήριος
μοχλὸς τῆς ἱστορίας εἶναι οἱ ἐξωλογικὲς τάσεις τῆς ψυχῆς, καὶ ἰδίως ἡ βούληση γιὰ
δύναμη, ἡ ἐπιδίωξη τῆς ἐξουσίας γιὰ τὴν ἐξουσία.

II

Τὸ θέμα πού μᾶς ἀπασχολεῖ συζητεῖται ζωηρὰ καὶ μεταξὺ τῶν νεότερων κοινω-
νιολόγων ἢ ἄλλων συγγραφέων, πού ἔχουν διατυπώσει πολλὰς ἐνδιαφέρουσες θεωρί-
ες. Ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς αὐτοὺς ἄλλοι τονίζουν τὴ μεγάλη ἐπίδραση τοῦ ὀρθολογι-
σμοῦ στὴν ἱστορία καὶ τὴ ζωῆ (ὅπως ὁ Μάρξ καὶ οἱ μαρξιστῆς²³, ὁ Max Weber²⁴,

23. Ἀπὸ τὴν ἀπέραντη βιβλιογραφία γιὰ τὸ Μάρξ καὶ τὸ μαρξισμὸ σημειῶνω ἐδῶ τὸ βιβλίον τοῦ Γ ι ἄ ν ν η Ἰ μ β ρ ι ῶ τ η, Δοκίμια μαρξιστικῆς φιλοσοφίας, 1978, σ. 139 ἐπ. ὅπου ἡ μελέτη «ἡ ἀρχὴ τοῦ διαλεκτικοῦ καθορισμοῦ» (καὶ περαιτέρω παραπομπές). Μιὰ γενικότερη κριτικὴ ἐκτίμηση τῆς συμβολῆς τῆς θεωρίας τοῦ μαρξισμοῦ στὴ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας βλ. στὸ W. W a l s h ὄ.π. (σημ. 15) σ. 237 ἐπ.

24. Γιὰ τὶς σχετικὲς ἀντιλήψεις τοῦ Max Weber βλ. N. T i m a s h e f, Ἱστορία κοινωνιολογικῶν θεωριῶν, μετάφρ. Δ. Γ. Τσαούση, (ἐκδ. Gutenberg) τόμ. Α', 1976 σ. 279 ἐπ. καὶ J u l i e n F r e u n d, Sociologie de Max Weber, Paris 1968 (ἐκδ. PUF) σ. 15 ἐπ. Βλ. καὶ κατωτ. τὴ σημ. 29.

ό *Talcott Parsons*²⁵ κ.λπ.) και άλλοι εξαιρούν τη σημασία τῶν ἀνορθολογικῶν τάσεων (ὅπως ὁ *Vilfredo Pareto*, ὁ *Spengler*, ὁ *Toynbee*²⁶, κ.ἄ.). Ἀπὸ τὴ συζήτηση αὐτὴ θὰ περιορισθῶ νὰ ἀναφέρω ὀρισμένες ἀπόψεις ποὺ ἀφοροῦν στὸ πρόβλημα τῆς συνοχῆς τῆς κοινωνίας, δηλαδὴ στὸ ἐρώτημα ποιοὶ εἶναι οἱ λόγοι τῆς συνοχῆς τῆς κοινωνίας, ποιά εἶναι τὰ συνεκτικὰ τῆς στοιχεῖα. Τὴν ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα αὐτὸ προσφέρουν δύο μεγάλες κοινωνιολογικὲς θεωρίες²⁷, ἡ θεωρία τῆς συναινέσεως (*consensus theory*) καὶ ἡ θεωρία τῆς συγκρούσεως (*conflict theory*). Κατὰ τὴν πρώτη θεωρία ἡ συναίνεση, δηλαδὴ ἡ ἀποδοχὴ ἀπὸ τὰ μέλη μιᾶς κοινωνίας κοινῶν ἀξιῶν καὶ ἡ τάση πρὸς συνεργασία γιὰ τὴν ἐπιδίωξη κοινῶν σκοπῶν ἀποτελοῦν τὸ συνεκτικὸ κρίκο, ποὺ στηρίζει τὴν ἐνότητα καὶ τὴ συνοχὴ τῆς κοινωνίας καὶ γεννᾷ τὴν κοινωνικὴ ἀλληλεγγύη. Κατὰ τὴν ἀντίθετη θεωρία τῆς συγκρούσεως, οἱ διάφορες κοινωνικὲς ὁμάδες ἔχουν ἀντιτιθέμενα συμφέροντα, ποὺ τὶς ὀδηγοῦν σὲ συγκρούσεις καὶ σὲ ὀξείς ἀγῶνες, ἀποτέλεσμα τῶν ὁποίων εἶναι ὅτι ἡ νικητρία ὁμάδα ἐπιβάλλει τὶς ἀξίες καὶ τὶς πεποιθήσεις τῆς σ' ὅλα τὰ μέλη τῆς κοινωνίας. Ἐτσι, σύμφωνα μὲ τὴ θεωρία αὐτή, ἡ συνοχὴ τῆς κοινωνίας εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς δυνάμεως καὶ τοῦ ἐξαναγκασμοῦ.

Καθεμιὰ ἀπὸ τὶς θεωρίες αὐτὲς ἔχει βέβαια μεγάλη δόση ἀλήθειας, ὅμως ἀμφότερες εἶναι μονομερεῖς καὶ συνεπῶς μερικὰ ἐσφαλμένες. Γιατὶ στὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα δὲν ὑπάρχει μόνο τὸ στοιχεῖο τῆς συναινέσεως καὶ τῆς συνεργασίας ἢ μόνο τὸ στοιχεῖο τῆς συγκρούσεως, ἀλλ' ἀμφότερα συνυπάρχουν καὶ συμπλέκονται ὡς φάσεις τῆς ἐνιαίας διαδικασίας τῆς συλλογικῆς προσπάθειας.

25. Ὁ *Talcott Parsons*, *The Social System* (ἔκδ. *The Free Press of Glencoe*, 1964) σ. 499 ἐπ. δέχεται βασικὰ ὅτι ἡ διαδικασία τῆς ἐκλογικεύσεως ἀποτελεῖ ἓνα γενικὸ διεθυντικὸ παράγοντα τῆς μεταβολῆς τῶν κοινωνικῶν συστημάτων (*a general directional factor in the change of social systems*), παράλληλα ὅμως τονίζει τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς εὐρείας ὁμάδας ἐμποδίων (ὅπως π.χ. ἡ ἔμμονη στὴν παράδοση – *traditionalization* –) ποὺ εἶναι ἐνδεχόμενον νὰ παρακωλύσουν τὴ διαδικασία τῆς ἐκλογικεύσεως (βλ. ὀ.π. σ. 501). Μιὰ εὐρεία σύνοψη τῆς κοινωνιολογικῆς θεωρίας τοῦ *T. Parsons* βλ. στὸν *Guy Rocher Introduction à la sociologie générale*, τόμ. Β, 1968, σ. 203 – 226, βλ. ἐπίσης *Timashef* (*Τσαοῦση*) ὀ.π. (σημ. 24) τόμ. Β' σ. 86 ἐπ.

26. Γιὰ τὶς σχετικὲς ἀντιλήψεις τοῦ *V. Pareto* βλ. *Γεωργ. Β. Καββαδία*, *Γενικὴ Κοινωνιολογία*, 2η ἔκδ. 1983, σ. 367 ἐπ. καὶ *Timashef* (*Τσαοῦση*), ὀ.π. (σημ. 24) τόμ. Α' σ. 259 ἐπ. Γιὰ τὶς ἀπόψεις τοῦ *Spengler* καὶ *Toynbee* βλ. *Timashef* (*Τσαοῦση*), ὀ.π. τόμ. Β' σ. 140, 143 ἐπ.

27. Γιὰ τὶς θεωρίες αὐτὲς βλ. τὸ *βιβλίο μου*, *Ζωντανὸ δίκαιο καὶ φυσικὸ δίκαιο*, 1982, § 35, I σ. 346 ἐπ. καὶ § 36, II.B.3 σ. 375 ἐπ. καὶ τὶς ἐκεῖ παραπομπές.

Πράγματι ή τάση πρὸς συνεργασία ὀφείλεται στὸ ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ζῶο ἀτελὲς καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ζήσῃ χωρὶς τὴ βοήθεια τῶν λοιπῶν μελῶν τῆς κοινωνίας. Ἡ συνεργασία λοιπὸν ἀποτελεῖ συνέπεια τῆς ὀρμῆς τῆς κοινωνικότητας τοῦ ἀνθρώπου (*appetitus societatis*) καὶ στηρίζεται σὲ μιὰ κοινότητα συμφερόντων, ταυτοχρόνως ὅμως περιέχει καὶ τὸ σπῶρο τῆς συγκρούσεως, γιατί τὰ συνεργαζόμενα ἄτομα ἔχουν πάντα διαφορετικὰ συμφέροντα ποὺ τὰ ὠθοῦν στὴ σύγκρουση. Ἔτσι σὲ τελευταία ἀνάλυση ή συνεργασία ὀδηγεῖ συχνὰ στὴ σύγκρουση, μετὰ τὴ διευθέτηση τῆς ὁποίας τὰ ἄτομα ἐπανερχονται στὴ συνεργασία καὶ πάλι στὴ σύγκρουση καὶ ή ἱστορία συνεχίζεται με τὸν ἴδιο τρόπο.

Πάντως, ἀπὸ τὴν παρατήρηση τῆς ζωῆς καὶ τὴν ἐμπειρία συνάγεται ὅτι ή συνεργασία ἀποτελεῖ κατὰ κανόνα ἀξίωση τοῦ κοινωνικὰ προσανατολισμένου ὀρθολογισμοῦ, γιατί ἐπιτρέπει τὸν προγραμματισμό, τὸ συντονισμό τῶν κοινῶν προσπαθειῶν καὶ τὴν ὀρθολογικὴ ρύθμιση τῶν προβλημάτων τῆς ζωῆς. Ἀντίθετα ή σύγκρουση ὀδηγεῖ στὴν παράλυση ἢ τὴν ἐξουδετέρωση τῶν κοινῶν προσπαθειῶν καὶ μπορεῖ νὰ προκαλέσει μεγάλες καταστροφές καὶ τὴν ὀπισθοδρόμηση τοῦ πολιτισμοῦ, ἰδίως ὅταν ἔχει τὴ μορφή ἑνὸς ἐξοντωτικοῦ πολέμου ἢ ἑνὸς ἀδυσώπητου ἀνταγωνισμοῦ.

Πρέπει ὅμως νὰ σημειωθεῖ ὅτι καὶ ή σύγκρουση ὑπὸ ὀρισμένους ὅρους ἐμφανίζει κοινωνικὴ χρησιμότητα, γιατί γεννᾷ τὴν ἀμιλλα καὶ τὸ συναγωνισμό καὶ συντελεῖ στὴν ἐπιτάχυνση τῆς κοινωνικῆς ἐξελίξεως καὶ στὴ ριζικὴ βελτίωση μιᾶς καταστάσεως, ποὺ βρίσκεται στὸ στάδιο τῆς στασιμότητας ἢ τῆς ἀποτελεματώσεως. Ἐξάλλου καὶ ἀπὸ ἠθικῆς ἀπόψεως ή σύγκρουση εἶναι πολλὲς φορὲς ἀναγκαία καὶ ἐπιβεβλημένη, ὅταν ἀπορρέει ἀπὸ εὐγενῆ κίνητρα καὶ ἀποβλέπει στὴν υπεράσπιση ἢ στὴν πραγματοποίηση ὑψηλῶν ἰδανικῶν ποὺ ἀνταποκρίνονται στὴ δικαιοσύνη ἢ στὸ γενικὸ κοινωνικὸ συμφέρον.

Συμπερασματικά, τόσο ή συνεργασία, ὅσο καὶ ή σύγκρουση εἶναι ὠφέλιμες καὶ χρήσιμες ὅταν ἐπιβάλλονται ἀπὸ τίς ἀπαιτήσεις τοῦ ἄμεσα ἢ ἔμμεσα κοινωνικὰ προσανατολισμένου ὀρθολογισμοῦ, ὅταν δηλαδὴ ἐπιδιώκουν ἄμεσα ἢ ἔμμεσα τὴν προαγωγή τῶν ἠθικῶν καὶ ὑλικῶν συνθηκῶν τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ἐνῶ ἀντίθετα εἶναι βλαβερές, ὅταν ἐπιδιώκουν τὴν ἱκανοποίηση καθαρὰ ἰδιοτελῶν συμφερόντων καὶ ἀνήθικων ἢ ἀντικοινωνικῶν σκοπῶν.

III

Ἀπὸ τὴ σύντομη αὐτὴ περιπλάνηση στὸ χῶρο τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς κοινωνιολογίας συνάγεται ὅτι οἱ στοχαστὲς ποὺ ἀναφέραμε, καθὼς καὶ πολλοὶ ἄλλοι ποὺ παραλείψαμε, ἔχουν ἐπισημάνει τὸν ἀγῶνα μετὰξὺ τοῦ ὀρθοῦ λόγου καὶ τοῦ ἀνορθο-

λογισμοῦ στὴ συμπεριφορὰ τῶν ἀτόμων καὶ τῶν κοινωνικῶν ομάδων, ἀγώνα πού πολλές φορές καταλήγει στὴ νίκη τοῦ ὀρθοῦ λόγου, πράγμα πού δικαιολογεῖ τὴν αἰσιοδοξία μερικῶν στοχαστῶν, καὶ ἄλλες φορές τερματίζεται μὲ τὴν ἐπικράτηση τῶν ἐξωλογικῶν παρορμήσεων, πού γεννᾷ τὴν ἀπαισιοδοξία ἄλλων στοχαστῶν. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς προϊστορίας τῆς ἀνθρωπότητας μέχρι σήμερα ὁ ὀρθὸς λόγος ἀγωνίζεται γιὰ νὰ ἐπιβληθεῖ σ' ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς ζωῆς καὶ γιὰ νὰ περιορίσει στὸ ἐλάχιστο τὴ δύναμη τοῦ ἀνορθολογισμοῦ, χωρὶς ὅμως πάντοτε νὰ τὸ κατορθώνει.

Θὰ ἦταν λοιπὸν ἐνδιαφέρον νὰ σκιαγραφήσουμε τὰ ἀποτελέσματα τοῦ ἀγώνα αὐτοῦ στὴν ἱστορία καὶ στὴ σύγχρονη ζωὴ καὶ ἰδιαίτερα στὸ νομικὸ τῆς τομέα.

Πρῶτα-πρῶτα πρέπει νὰ τονίσω ὅτι ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πού ἡ ἀνθρωπότητα, χάρις ἰδίως στοὺς ἀρχαίους Ἑλλήνες, προχώρησε ἀπὸ τὸ στάδιο τῆς μυθολογικῆς ἐξηγήσεως τῶν γεγονότων στὸ στάδιο τοῦ ὀρθοῦ λόγου²⁸, ἡ λογικὴ σκέψη καὶ ἡ αἰτιοκρατικὴ ἐξήγηση τῶν φαινομένων ἔχουν ἐπικρατήσει, ὄχι μόνο στὸν ἐπιστημονικὸ κόσμο, ἀλλὰ καὶ σ' ὅλα τὰ στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ τῶν πολιτισμένων χωρῶν. Οἱ μεγάλες πρῶτοι τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς τεχνολογίας, ὅλες οἱ βελτιώσεις τῶν ὑλικῶν καὶ ἠθικῶν συνθηκῶν τῆς ζωῆς, ὅλα τὰ ἀγαθὰ τοῦ πολιτισμοῦ πού ἀπολαμβάνομε σήμερα ὀφείλονται, ὅπως εἶναι γνωστό, στὴ λογικὴ σκέψη καὶ στὸ ἐρευνητικὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου. Παρὰ τὸ ἀναμφισβήτητο αὐτὸ γεγονός, τὰ τελευταῖα χρόνια παρατηρήθηκε σ' ὅλο τὸν κόσμο μιὰ μικρὴ, εὐτυχῶς, ἔξαρση τοῦ μυστικισμοῦ^{28α}, μιὰ ἐξάπλωση διαφόρων θρησκευτικῶν αἰρέσεων ἢ ἄλλων μυστικιστικῶν δοξασιῶν, πού στρατολογοῦν ἀφελῆ συνήθως ἄτομα καὶ ἐκμεταλλεύονται τὴ θρησκοληψία τους ἢ τὴν πίστη τους στὶς ἀπόκρυφες δυνάμεις τοῦ πνεύματος καὶ τῆς φύσεως. Οἱ μυστικιστικὲς αὐτὲς ἐκδηλώσεις ἔχουν, ὅπως εἶπαμε, περιορισμένη ἔκταση. Πάντως ὅμως οἱ ἀνορθολογικὲς τάσεις τῆς ψυχῆς, οἱ συναισθηματικὲς παρορμήσεις καὶ τὰ πάθη ἐξακολουθοῦν νὰ διαδραματίζουν ἓνα σημαντικὸ ρόλο στὴν ἐσωτερικὴ καὶ τὴ διεθνὴ ζωὴ, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι στὸ σύνολό του ὁ δυτικὸς πολιτισμὸς, ὅπως τόνισε ὁ μεγάλος γερμανὸς κοινωνιολόγος Max Weber²⁹, χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἐκλογίκευση (*Rationalisierung*) τῆς οἰκονομίας, τοῦ δικαίου καὶ τῆς κοινωνικῆς ἐν γένει ζωῆς.

28. Πρβλ. Ε. Παπανοῦτσου, Ἠθικὴ (3 ἔκδ. 1970) σ. 16 ἐπ.

28α. Γιὰ τὴν ἀναζωπύρωση τοῦ θρησκευτικοῦ καὶ τοῦ μὴ θρησκευτικοῦ μυστικισμοῦ στὶς τελευταῖες δεκαετίες πρβλ. Γ. Δ. Δασκαλάκη, περιοδικὸ Εὐθύνη, τεῦχος 143 (Νοέμβριος 1983) σ. 563.

29. Βλ. Max Weber, *Rechtssoziologie*, Neuwied, (Luchterhand Verlag) 1960, σ. 196, 277 ἐπ., καὶ Julien Freund, *La rationalisation du droit selon Max Weber*, στὰ *Archives de philosophie du droit*, tome 23 (1978) σ. 69 ἐπ., 83 ἐπ., Β. Φίλια, Μάξ Βέμπερ, Συστηματικὴ κοινωνιολογία καὶ μεθοδολογία (ἔκδ. Νέα Σύνορα), 1976, σ. 81 ἐπ.

Ειδικότερα, ως πρὸς τὸ νομικὸ τομέα, εἶναι γενικὰ γνωστὸ ὅτι τὸ δίκαιο ἦταν ἀρχικὰ ἄγραφο καὶ ἀπηχοῦσε τὶς ἀντιλήψεις μιᾶς προ-λογικῆς νοοτροπίας, βαθμιαῖα ὅμως μὲ τὴν πάροδο τῶν αἰώνων ἀκολούθησε τὴν πορεία μιᾶς συνεχοῦς βελτιώσεως, μιᾶς προϊούσας ἐκλογικεύσεως, κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Max Weber. Σήμερα, παρόλον ὅτι ἡ ἐκλογίκευση αὐτὴ ἔχει φθάσει σὲ πολὺ ὑψηλὸ βαθμὸ, ὑπάρχουν πάντα πολλὰ θέματα τῆς νομικῆς ζωῆς ποὺ κυριαρχοῦνται ἢ ἐπηρεάζονται ἰσχυρότατα ἀπὸ ἀνορθολογικὲς παρορμήσεις³⁰, ἀπὸ ἐξωλογικὰ ἢ ἡμιλογικὰ κίνητρα. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω τὸ θέμα τῶν ρατσιστικῶν νόμων διαφόρων χωρῶν, τοὺς νόμους ἐναντίον τῶν Ἑβραίων ἢ ἄλλων θρησκευτικῶν ἢ πολιτικῶν μειονοτήτων, νόμους ποὺ θεσπίζονται ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ μίσους, τοῦ φθόνου, τοῦ φανατισμοῦ καὶ ἄλλων συγκινησιακῶν καταστάσεων³¹ ἢ προκαταλήψεων. Ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης οἱ συναισθηματικοὶ παράγοντες, τὰ ἐξωλογικὰ ἢ ἡμιλογικὰ κίνητρα διαδραματίζουν σημαντικὸ ρόλο, π.χ. στὶς ἀποφάσεις τῶν δικαστηρίων τῶν ἐνόρκων ἢ τῶν ἐκτάκτων στρατοδικείων ἢ ἀκόμη καὶ στὶς ἀποφάσεις τῶν τακτικῶν δικαστηρίων κατὰ τὴν ἐφαρμογὴ ἀόριστων νομικῶν ἐννοιῶν (ὅπως εἶναι π.χ. τὰ χρηστὰ ἤθη, ἡ δημοσία αἰδώς κ.λπ.).

Ἀφήνοντας κατὰ μέρος τὴν ἐπίδραση αὐτὴ τοῦ ἀνορθολογισμοῦ, ἄς ἐξετάσουμε τώρα τὴν ἐπίδραση τοῦ ὀρθοῦ λόγου στὴ νομικὴ ζωὴ. Οἱ συνέπειες τῆς ἐκλογικεύσεως τοῦ δικαίου, ποὺ συμβαδίζει, ὅπως εἶπαμε, μὲ τὴν ἐκλογίκευση τῆς ὅλης οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς, εἶναι σπουδαιότατες καὶ βασικότατες. Ἀπὸ τὶς συνέπειες αὐτὲς ἀναφέρω συνοπτικὰ, π ρ ὠ τ ο ν τὸν πολλαπλασιασμό τῶν λειτουργιῶν τοῦ κράτους ποὺ ἔπαυσε νὰ εἶναι ἀπλῶς ἓνας νυκτοφύλακας καὶ ἐξελίχθηκε σ' ἓνα κράτος προνοίας καὶ προγραμματισμοῦ καὶ παρεμβαίνει σ' ὅλες τὶς πτυχὲς τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, καὶ δ ε ὑ τ ε ρ ο ν τὰ μεγάλα ἐπιτεύγματα τῆς νομοθεσίας καὶ τῆς νομικῆς ἐπιστήμης, τὰ ὁποῖα προσδίδουν στὸ σύγχρονο δίκαιο ἓνα ἔντονο ἐπιστημονικὸ, κοινωνικὸ καὶ δημοκρατικὸ χαρακτῆρα.

Θεμελιώδη σημασία γιὰ τὴν ὅλη δημοσία καὶ ἰδιωτικὴ ζωὴ ἔχουν ἡ ἀρχὴ τῆς ἀπαγορεύσεως τῆς αὐτοδικίας καὶ τῆς ἐπιλύσεως τῶν διαφορῶν μὲ τὴ μεσολάβηση τῶν δικαστικῶν ἢ τῶν διοικητικῶν ἀρχῶν, ἐπίσης ἡ ἀπαγόρευση τῆς καταχρήσεως τῶν ἰδιωτικῶν δικαιωμάτων καὶ τῆς κρατικῆς ἐξουσίας, ἡ προστασία τῶν δημοκρα-

30. Βλ. Max Weber, ὀ.π. (σημ. 29) σ. 221 ἐπ., J. Freund, ὀ.π. (σημ. 29) σ. 89 ἐπ., πρβλ. καὶ Timashef (Τσαούση), ὀ.π. (σημ. 24) τόμ. Α' σ. 264 ποὺ ἀναφέρει παρόμοιες ἀντιλήψεις τοῦ V. Pareto.

31. Πρβλ. καὶ τὸ βιβλίον, Ζωντανὸ δίκαιο καὶ φυσικὸ δίκαιο, 1982, § 39 V σ. 478 - 479.

τικῶν ἐλευθεριῶν καὶ τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου, οἱ ἀρχές τοῦ κράτους δικαίου καὶ τῆς χρηστῆς διοικήσεως, οἱ ἀρχές τῆς καλῆς πίστεως καὶ τῶν χρηστῶν ἠθῶν, ἡ προστασία τῶν οἰκονομικῶς ἀσθενεστέρων ἀτόμων καὶ οἱ θεσμοὶ τῆς κοινωνικῆς ἀσφαλίσεως καὶ προνοίας, ὁ θεσμὸς τῶν συλλογικῶν συμβάσεων ἐργασίας καὶ ἡ προστασία τῶν συνδικαλιστικῶν ἐλευθεριῶν κ.λπ.

Τὰ ἐπιτεύγματα αὐτὰ τοῦ δικαίου καὶ πολλὰ ἄλλα, πὸ παραλείπω λόγῳ συντομίας, ἀποτελοῦν καρπὸς τῶν συνεχῶν προσπαθειῶν τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἀπαμβλύνει τὸν ἀνταγωνισμό καὶ τὶς βίαιες συγκρούσεις συμφερόντων καὶ ἀντιλήψεων καὶ νὰ ἐπιτύχει μιὰ ὀρθὴ ρύθμιση τῆς κοινωνικῆς συμβιώσεως σύμφωνα μὲ τὶς ἐπιταγές τῆς κοινῆς λογικῆς, τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἠθικῆς.

Ὅμως, παρὰ τὰ ἀξιόλογα αὐτὰ ἐπιτεύγματα, πὸ ἀποτελοῦν ἐκδήλωση τῆς εἰρηνοποιοῦ καὶ ὀργανωτικῆς δυνάμεως τοῦ δικαίου, ὑπάρχουν πάντα μεγάλες περιοχὲς τῆς ἐσωτερικῆς καὶ τῆς διεθνoῦς ζωῆς, πὸ ἐκφεύγουν ἀπὸ τὴν ἀκτίνα τῆς ἐπιβολῆς τοῦ δικαίου καὶ κυριαρχοῦνται ἀπὸ τὶς ἀνορθολογικὲς τάσεις τῆς ψυχῆς, περιοχὲς στὶς ὁποῖες διαπιστώνουμε τὴν «ἀδυναμία τοῦ πνεύματος» νὰ ἐπιβληθεῖ, τὴν *Oheimacht des Geistes* κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ *Max Scheler*³².

Στὶς περιοχὲς αὐτές, ὅπως γράφει ἓνας σύγχρονος στοχαστής³³, «ἡ χριστιανικὴ ἐντολὴ «ἀγαπᾶτε ἀλλήλους» ἔχει ἀντικατασταθεῖ μὲ τὸ ἀξίωμα «ἐκμεταλλεῦσθε ἀλλήλους». Οἱ πλούσιες χῶρες ἐκμεταλλεύονται τὶς πτωχές, πὸ μόνις μπορέσουν, παίρνουν τὴν ἐκδίκησίν τους». Τὰ διάφορα κοινωνικὰ στρώματα βρίσκονται σὲ ἀνταγωνισμό μεταξὺ τους καὶ μὲ τὴν ἄρχουσα τάξη. Κάθε κοινωνικὴ ὁμάδα προσπαθεῖ νὰ ἐπωφεληθεῖ ἀπὸ τὴ δύναμη καὶ τὰ λοιπὰ προνόμια πὸ τῆς παρέχει ἡ φύση ἢ ἡ θέση της στὴν κοινωνία, γὰ νὰ ἐπιβάλλει τὶς θελήσεις της, γὰ νὰ αὐξήσει τοὺς πόρους ἢ τὸ γόητρό της.

Ἄλλες συνέπειες τῆς ἴδιας νοοτροπίας εἶναι ἡ ὑπέρμετρη ἀνάπτυξη τῆς τεχνολογίας μὲ κύριο στόχο τὸ οἰκονομικὸ κέρδος καὶ τὴ μεγιστοποίηση τῆς ἀποδοτικότητος, ἢ προϊoύσα ἐξάντληση τῶν πόρων τῆς φύσεως, ἢ καταστροφὴ τοῦ περιβάλλοντος καὶ ἡ περιφρόνηση τῆς προσωπικότητος τοῦ ἀνθρώπου, πὸ τείνει νὰ μεταβληθεῖ σ' ἓνα αὐτόματο, σ' ἓνα ρομπὸτ μὲ «μονοδιάστατη σκέψη καὶ συμπεριφορὰ» (*Marcuse*³⁴).

32. Πρβλ. *Erich F e c h n e r*, *Rechtsphilosophie*, (2. Aufl.), 1962, σ. 123 καὶ σημ. 59 καὶ τὴν ἐκεῖ παραπομπὴ στὸ βιβλίο τοῦ *M. S c h e l e r*, *Die Stellung des Menschen im Kosmos*.

33. Βλ. Ἄνρι Λεφέβρ ὀ.π. (σημ. 20) σ. 187.

34. Βλ. *Herbert Marcuse*, Ὁ μονοδιάστατος ἄνθρωπος, μετάφραση Μπ. Λυκούδη (ἐκδ. Παπαζήσης) 1971, σ. 42 ἐπ.

Τὰ φαινόμενα αὐτὰ παρουσιάζονται μὲ ἀκόμη ὀξύτερη μορφή στὸ χῶρο τῶν διεθνῶν σχέσεων, οἱ ὁποῖες βασικὰ διέπονται ἀπὸ τὸ νόμο τοῦ ἰσχυροτέρου καὶ τὴν ὠμὴ βία καὶ κυριαρχοῦνται ἀπὸ ἓνα σύμπλεγμα φόβου, καχυποψίας, μίσους, ἀλαζονείας καὶ στενῶν ἐγωιστικῶν συμφερόντων, σύμπλεγμα πού ἔχει ὀδηγήσει στὸν ἀνταγωνισμό τῶν ἐξοπλισμῶν καὶ στὸν κίνδυνο τοῦ ὀλοκληρωτικοῦ ἀφανισμοῦ τῆς ἀνθρωπότητας. Χαρακτηριστικὸ τῆς καταστάσεως αὐτῆς εἶναι ὅτι σύμφωνα μὲ τὰ νεότερα στοιχεῖα τοῦ Ο.Η.Ε. σὲ κάθε λεπτὸ τῆς ὥρας ξοδεύονται 1,5 ἑκατομμύριο δολλάρια γιὰ ἐξοπλισμοὺς καὶ ὅτι στὸ ἴδιο λεπτὸ πεθαίνουν ἀπὸ πείνα 78 ἄνθρωποι, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ μισὸς ἀριθμὸς εἶναι μικρὰ παιδιὰ.

Παρὰ τὰ λυπηρὰ αὐτὰ φαινόμενα, πού ὀφείλονται στὸν ἀνορθολογισμό καὶ στὶς καταχρήσεις τῆς τεχνολογίας, ὑπάρχουν πολλὰ εὐοίωνα σημεῖα, πού μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἐλπίζουμε ὅτι ἡ σύγχρονη κρίση τοῦ πολιτισμοῦ μας καὶ τὸ ἀδιέξοδο πού ἀντιμετωπίζει θὰ ὑπερνηκηθοῦν, καὶ ὅτι τελικὰ ἡ πολιτισμένη ἀνθρωπότητα θὰ ἀποφύγει τὴν αὐτοκαταστροφή της καὶ θὰ συνεχίσει τὴν ἀνοδική της πορεία πρὸς τὴν πρόοδο.

Ἀπὸ τὰ εὐοίωνα αὐτὰ σημεῖα θὰ ἀναφέρω μόνο τὰ ἀκόλουθα δύο :

α) Πρῶτα τὴ μεγάλη ἀνάπτυξη τοῦ πνεύματος τῆς συνεργασίας μεταξὺ τῶν σύγχρονων λαῶν. Κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια ἡ συνεργασία αὐτὴ ἔχει ἀναπτυχθεῖ ἐντατικά, τόσο στὸ στάδιο τῆς ἐπιστήμης, ὅσο καὶ στὸ χῶρο τοῦ ἐμπορίου, τοῦ τουρισμοῦ καὶ τῆς ὅλης οἰκονομικῆς ζωῆς. Εἰδικότερα στὸ πεδίο τῆς ἐπιστήμης, ἐνῶ τὸν περασμένο αἰῶνα, πρὸ ἑκατὸ περίπου ἐτῶν, ἡ διεθνὴς ἐπιστημονικὴ συνεργασία ἦταν πολὺ περιορισμένη – καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ δύο μεγάλοι ἐρευνητές, ὁ Γάλλος Λουδοβίκος Παστέρ καὶ ὁ λίγο νεότερός του ἀλλὰ ἐν μέρει σύγχρονός του, ὁ Γερμανὸς Ροβέρτος Κὼχ δὲν εἶχαν καμιὰ ἐπιστημονικὴ ἐπαφὴ μεταξὺ τους – σήμερα ἡ διεθνὴς ἐπιστημονικὴ συνεργασία ἔχει ἐπιβληθεῖ ὡς κάτι τὸ αὐτονόητο καὶ οἱ ἐπιστήμονες ὅλων τῶν χωρῶν θεωροῦν ὡς καθήκον νὰ ἀνακοινῶνουν ἀμοιβαίως μὲ πρώτη εὐκαιρία τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐρευνῶν τους, νὰ ἀνταλλάσσουν σκέψεις καὶ ἐμπειρίες καὶ νὰ ἀντιμετωπίζουν ἀπὸ κοινοῦ τὰ μεγάλα προβλήματα τῆς ἐπιστήμης. Ἀνάλογης ἐκτάσεως διεθνὴς συνεργασίας ἔχει ἀναπτυχθεῖ τὰ τελευταῖα χρόνια στὸ χῶρο τοῦ ἐμπορίου, τοῦ τουρισμοῦ καὶ σὲ πολλοὺς ἄλλους τομεῖς τῆς οἰκονομίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, γεγονὸς πού ἐνίσχυσε τὴν ἀλληλογνωριμία καὶ τὴν ἀλληλεξάρτηση τῶν λαῶν καὶ ὤθησε τὶς κυβερνήσεις τους στὴν ὑπογραφή πολλῶν ἑκατοντάδων διεθνῶν συμβάσεων, πού ρυθμίζουν ζωτικὰ προβλήματα τῆς διεθνούς καὶ τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς.

β) Ἐνα δεύτερο ἀκόμα σπουδαιότερο εὐοίωνα σημεῖο εἶναι ὅτι οἱ σύγχρονοι λαοὶ καὶ οἱ ἡγέτες τους ἔχουν συνειδητοποιήσει τοὺς κινδύνους πού γεννιοῦνται ἀπὸ τὶς καταχρήσεις τῆς τεχνολογίας καὶ ἀπὸ τὴν ἀπειλὴ τοῦ πυρηνικοῦ ὀλέθρου. Συνεπεία τοῦ γεγονότος αὐτοῦ οἱ κυβερνήσεις πολλῶν χωρῶν καὶ ἰδίως τῶν ὑπερδυνάμεων

αίσθάνθηκαν την ανάγκη να έλθουν σε διαπραγματεύσεις (πού δυστυχώς δεν έχουν φθάσει ακόμα σε αίσιο πέρας) για τη ματαίωση και από τις δύο πλευρές του ανταγωνισμού των εξοπλισμών και για τη ρύθμιση των λοιπών σπουδαίων παγκόσμιων πολιτικών, ανθρωπιστικών και οικονομικών προβλημάτων.

Όλα τα προβλήματα αυτά, και προπαντός το πρόβλημα της διασφάλισης της διεθνούς ειρήνης, μπορούν να λυθούν μόνο με τη διεθνή συνεργασία και την τήρηση των διατάξεων του διεθνούς δικαίου και των αρχών του Ο.Η.Ε. Δεν είναι βέβαια φρόνιμο να κάνουμε προβλέψεις.

Τα προαναφερθέντα όμως εδίοικνα σημεΐα δικαιολογούν την έλπίδα ότι τα σύγχρονα κράτη, υπό την πίεση της κοινής γνώμης των λαών τους και υπό το πρίσμα των αναγκών της σύγχρονης προηγμένης κοινωνίας, θα αναλογισθούν τις εϋθύνες τους απέναντι στην παρούσα και στις επερχόμενες γενεές, θα εγκαταλείψουν το ψυχολογικό σύμπλεγμα της άμοιβαίας καχυποψίας και την καταστροφική νοοτροπία, και τελικά θα ακολουθήσουν το δρόμο που υποδεικνύει ή λογική, ή δικαιοσύνη και το γενικό συμφέρον της ανθρωπότητας, δηλαδή το δρόμο της ειλικρινούς διεθνούς συνεργασίας για την επίλυση των μεγάλων προβλημάτων της ζωής και του πολιτισμού.

Θα τελειώσω την όμιλία μου με δύο παρατηρήσεις. Η πρώτη παρατήρησή μου είναι ότι, όπως πολύ όρθα τονίζει ό γνωστός αυστρο-βρετανός φιλόσοφος Karl Popper³⁵ (ως συμπέρασμα του βιβλίου του «Η άνοικτή κοινωνία και οι έχθροί της»): «για ό,τι συμβαίνει στην ιστορία υπεύθυνοι είμαστε έμεις οι άνθρωποι», γιατί δεν υπάρχει κανένα προκαθορισμένο σχέδιο της πορείας της ιστορίας και δεν μπορούμε να μεταθέσουμε τη δική μας εϋθύνη «στη λειτουργία δαιμονικών δυνάμεων που μās ξεπερνούν». Με άλλες λέξεις ή επιβίωση ή ή καταστροφή του πολιτισμού μας εξαρτάται από έμās τους ίδιους, από τη θέληση και την ίκανότητά μας να έλέγχουμε και να υποτάξουμε στον όρθό λόγο τις στενόκαρδες αντιλήψεις και τις άλογες παρορμήσεις, που μās παρασύρουν σε μιά συμπεριφορά αντίθετη στο γενικό συμφέρον της ανθρωπότητας.

35. Βλ. Κ ά ρ λ Π ό π π ε ρ ό.π. τόμ. Β' (σημ. 1) σ. 412. Στη συνέχεια ό Πόππερ τονίζει ότι «τό να προοδεύουμε σημαίνει να κινούμαστε προς κάποιο είδος σκοπού»... «Αυτό δεν μπορεί να το κάνει ή «ίστορία», παρά μονάχα έμεις τα ανθρώπινα άτομα, με τό να υπερασπιζόμαστε και να ενισχύουμε εκείνους τους δημοκρατικούς θεσμούς από τους όποιους εξαρτάται ή έλευθερία και μαζί μ' αυτήν ή πρόοδος. Και θα τό κάνουμε καλύτερα όσο συνειδητοποιούμε πληρέστερα τό γεγονός ότι ή πρόοδος έναπόκειται σε μās, στην επαγρύπνησή μας, στις προσπάθειές μας, στη σαφήνεια με την όποία συλλαμβάνουμε τους σκοπούς μας και στο ρεαλισμό με τον όποιο τους επιλέγουμε» (ό.π. σ. 413)

Ἡ δεύτερη παρατήρησή μου εἶναι ὅτι, ἂν ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος μπορέσει, ὅπως ἐλπίζουμε, νὰ ξεπεράσει τοὺς κινδύνους ποὺ ἀπειλοῦν σήμερα τὴν ὕπαρξή τῆς ἀνθρωπότητας, κινδύνους ἐξ αἰτίας τῶν ὁποίων ἡ σημερινὴ ἐποχὴ χαρακτηρίζεται ἀπὸ πολλοὺς ὡς ἓνας νέος μεσαίων, τότε σύμφωνα μὲ τὰ αἰσιόδοξα μηνύματα ποὺ ἐξαγγέλλουν τελευταῖα γαλλόφωνοι συγγραφεῖς³⁶, ἡ ἀνθρωπότητα θὰ μπορέσει νὰ εἰσέλθει, χάρις στὴν ἐπινοητικότητα τοῦ ἀνθρώπου, σὲ μιὰ περίοδο πνευματικῆς ἀναγεννήσεως. Στὴν περίοδο αὐτή, νομίζω, ὅτι θὰ φθάσει ταχύτερα ὁ ἄνθρωπος, ἂν συνεχίσει ἐντονότερα τὴν προσπάθεια τῆς πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς του καλλιέργειας, μιὰ προσπάθεια ποὺ ἔχει ἀρχίσει βέβαια πρὶν ἀπὸ πολλοὺς αἰῶνες, καὶ ἂν ἀναπτύξει ἰσχυρότερα τὸ πνεῦμα τῆς ἀνοχῆς καὶ τὸ ἐλεύθερο ἦθος, ποὺ ἀρμόζει στὸ πολιτισμένο ἄτομο τῆς ἐποχῆς μας. Χάρις στὴν προσπάθεια αὐτὴ μπορούμε νὰ ἐλπίζουμε ὅτι ἡ σύγχρονη ἀνταγωνιστικὴ κοινωνία μὲ τοὺς παραλογισμοὺς, τὶς ἀντινομίες καὶ τὶς σκιερὲς πλευρὲς τῆς, θὰ ἀντικατασταθεῖ βαθμιαῖα σ' ἓνα ὄχι ἴσως πολὺ μακρινὸ μέλλον ἀπὸ μιὰ συναινετικὴ κοινωνία, στὴν ὁποία τὰ ἄτομα καὶ τὰ ἔθνη θὰ συνεργάζονται ἀρμονικὰ καὶ θὰ προσφέρουν τὸ μέγιστο τῶν ἱκανοτήτων τους γιὰ τὴν κοινὴ ὑπόθεση τῆς προαγωγῆς τῆς εὐημερίας τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ.

36. Βλ. *S a m u e l P i s a r*, *La ressource humaine* (éd. J.C. Lattès), 1983, σ. 306, 326, 354 ἐπ., 377 ἐπ. Οἱ αἰσιόδοξεσ αὐτέσ σκέψεις τοῦ *Pisar* στηρίζονται, τόσο στὴν πίστη του στὸν ἄνθρωπο, ὅσο καὶ στὶς γνώμες ἐπιφανῶν οἰκονομολόγων καὶ βιολόγων καὶ εἰδικότερα τοῦ *François Perroux*, τοῦ *Jacques Ruffiè* κ.ἄ.